

KATEGORIE GRAMATYCZNE (IMIENNE)

Typologia kategorii gramatycznych:

I

- **Fleksyjne (modulujące, paradygmatyczne)**- takie, ze względu na które leksemy danej części mowy się odmieniają. Wartości k.f. zmieniają się w granicach jednego leksemu.
- **Klasyfikujące (selektywne)**- takie, ze względu na które można klasyfikować całe leksemy (w sumie kat. taka dzieli wyrazy w obrębie danej części mowy na klasy odpowiadające jej wartościom). Wartości k.k. są stałe w granicach leksemów.

II

- **Prymarnie składniowe**- służą przede wszystkim budowie zdania, wskazują które formy wyrazowe są połączone składniowo i jakie pełnią funkcje składniowe (np. przypadek rzeczownika wskazuje czy jest on w zdaniu podmiotem, czy dopełnieniem).
- **Prymarnie semantyczne**- sygnalizują pewne różnice znaczeniowe (np. liczba rzeczownika wyraża opozycję między pojedynczością a mnogością obiektów).

III Kategorie mające- prymarnie lub sekundarnie- funkcje składniowe mogą być:

- **Syntaktycznie uzależniane**
- **Syntaktycznie uzależniające**

Jeśli dwa wyrazy są połączone składniowo, to wartości przysługujących im równobrzmiących kategorii są identyczne (np. rodzaj przym. jest zgodny z rodzajem uzależniającego go rzecz., zgodne są też ich przypadki i liczby). Takie kat. określane są jako **sprzężone**. Z dwóch kat. sprzężonych obie mogą być fleksyjne (np. przypadek rzecz. i przym.), bądź jedna klasyfikująca, a druga fleksyjna (np. rodzaj rzecz. i przym.).

PRZYPADEK

Jest to kategoria fleksyjna rzeczowników, przymiotników, liczebników, zaimków rzeczownych, przymiotnych i liczebnych oraz gerundiów i imiesłowów przymiotnikowych. Może być traktowany jako k. klasyfikująca czasowników i niektórych innych części mowy, którym można przypisać rząd przypadkowy.

Przypadek pełni funkcję prymarnie składniową, służy bowiem przede wszystkim wskazywaniu związków składniowych w zdaniu. **Sekundarnie pełni funkcję semantyczną**, gdyż poszczególnym przypadkom można przypisać określone role semantyczne (np. M zwykle wskazuje na sprawcę czynności, D i B- na jej obiekt, N- na środek czynności).

Niektórzy autorzy ujmują kategorię przypadku szerzej, wyróżniając oprócz tzw. **przypadków syntetycznych** tzw. **przypadki analityczne**, czyli połączenia form przypadkowych z konkretnymi przymiokami.

LICZBA

Jest to kategoria fleksyjna rzeczowników, czasowników, przymiotników, zaimków przymiotnych, imiesłowów przymiotnikowych oraz niektórych gerundiów. Jest to też kat. klasyfikująca liczebników.

Liczba czasowników, przymiotników, zaimków przymiotnych i imiesłowów przymiotnikowych pełni **funkcję składniową i jest syntaktycznie uzależniana**- dostosowuje się do liczby nadrzędnego rzeczownika. Liczba rzeczowników (reczowników tym gerundiów) pełni funkcję **prymarnie semantyczną i jest syntaktycznie uzależniająca**.

Językowo odmienne przez liczby mogą być tylko nazwy przedmiotów policzalnych

Uważa się, że w parze form l. poj.: l. mn. ta pierwsza jest członem nienacechowanym. Może to oznaczać, że formy l. pojedynczej mają szerszy zasięg i są przez to niejednoznaczne, np. forma *pies* może mieć charakter ogólny. Takie użycie l. poj. nazywa się **generycznym** (gatunkowym).

Odstępstwa:

- Formy rzeczowników typu **plurale tantum** nie informują o wielości przedmiotów. Policzalne p.t. mogą oznaczać 1 przedmiot, jak i wiele. Niepoliczalne nie dopuszczają kwantyfikacji numerycznej, lecz tylko partytywną (np. *trochę perfum*).
- Formy rzeczowników typu **singulare tantum** nie informują o pojedynczości przedmiotów. W pewnych przypadkach singulare tantum mogą być użyte w liczbie mnogiej.
- Rzeczowniki policzalne mogą być używane w l. pojedynczej w znaczeniu gatunkowym, gdzie opozycja liczby nie służy komunikowaniu różnicy: poj.- mn.
- Niektóre rzeczowniki policzalne są używane w l. pojedynczej w znaczeniu zbiorowym, np. *skrzynka cebuli, żywopłot z berberysu*.
- Niektóre rzeczowniki są używane w obu liczbach w tym samym znaczeniu, np.: *konfitura (=konfitury), dres (=dresy), jelito (=jelita)*.

DEPREKJATYWNOŚĆ

Kategoria deprecjatywności rzeczowników dotyczy mianownika i wołacza liczby mnogiej w rodzaju męskoosobowym. W tym zakresie jest to **kategoria fleksyjna o funkcji prymarnie semantycznej**, przekazująca stosunek nadawcy do osoby nazwanej danym rzeczownikiem (np.: *urzędnicy-urzędniki*).

Sekundarnie deprecjatywność rzeczowników jest ich kategorią **składniową uzależniającą**, gdyż deprecjatywne formy rzeczowników wymagają formy deprecjatywnej od zależnych czasowników, przymiotników, zaimków przymiotnych, imiesłówów przymiotnikowych i liczebników. Niektóre rzeczowniki o negatywnym znaczeniu mają tylko formę deprecjatywną, czyli nacechowaną, np.: *darmozjady, konowały*.

RODZAJ

Jest to kategoria klasyfikująca rzeczowników i kategoria fleksyjna czasowników, przymiotników, zaimków przymiotnych, imiesłówów przymiotnikowych i liczebników.

Wyróżniamy 5 rodzajów:

- **męskoosobowy, męskożywotny, męskorzeczowy, żeński, nijaki**

Ma funkcję przede wszystkim składniową, bo wskazuje, które formy wyrazowe są połączone związkiem składniowym. Rodzaj rzeczowników jest kategorią uzależniającą, rodzaj pozostałych leksemów jest kategorią uzależnianą. W ograniczonym zakresie rodzaj rzeczowników pełni sekundarnie funkcje semantyczne. Kategoria rodzaju decyduje w języku polskim o podziale na deklinacje.

O rodzaju rozstrzyga nie samo zakończenie wyrazu, ale jego otoczenie składniowe: forma przyłączanych przez rzeczownik określników, takich jak przymiotnik, zaimek, a nawet liczebnik i czasownik (w czasie przeszłym). Rodzaj ściśle wiąże się z liczbą.

Rodzaj i znaczenie rzeczownika są silnie skorelowane w wypadku rzeczowników oznaczających osoby (np. opozycje noszące nazwy „pliciowe”). Wśród rzeczowników nie oznaczających osób związek między rodzajem a znaczeniem jest słabszy, gdyż nazwy nieosobowe mają na ogół rodzaj konwencjonalny.

STOPIEŃ

Jako kategoria fleksyjna przymiotników i przysłówków ma **funkcję prymarnie semantyczną-wskazuje na różnice w intensywności cech**. Sekundarnie może mieć funkcję składniową i być kategorią uzależnianą (np. leksem BARDZO wymaga stopnia równego od określanego przymiotnika lub przysłówka).

Przymiotniki stopniowalne bywają nazywane **jakościowymi**, bo wskazują na pewną jakość tkwiącą w przedmiocie, a nie na jego relację do innego przedmiotu (te ostatnie określane są jako **relacyjne**).

Nazwy wartości kategorii stopnia sugerują, że stopniowanie jest prostą gradacją danej cechy. Stopień wyższy zdaje się oznaczać większe natężenie cechy niż st. równy, a stopień najwyższy-większe natężenie niż stopień wyższy. Na ogół jednak różnica między stopniem wyższym a

najwyższym nie dotyczy intensywności cechy, lecz liczby osób lub obiektów porównywanych ze względu na tę cechę.

Stopniowanie proste to zjawisko fleksyjne, a stopniowanie złożone to operacja składniowa.

Jako argument przeciw fleksyjnej interpretacji stopniowania przytacza się m. In. Semantyczną nieregularność tego zjawiska. Inny bowiem sens ma stopniowanie przymiotników **nierelatywnych**, które oznaczają pewną cechę niezależnie do jakiegokolwiek zewnętrznej normy (np. BIAŁY), a inny sens ma stopniowanie przymiotników **relatywnych**, które oznaczają cechę odniesioną do pewnej normy (np. DUŻY).

Stopniowanie nie jest jedynym sposobem gradacji cechy. Ten sam cel można osiągnąć środkami składniowymi, czyli za pomocą odpowiednich przysłówków, np. bardzo (niezmiernie, dosyć, trochę) duży.

KATEGORIE GRAMATYCZNE (WERBALNE)

TRYB

Jest to kategoria fleksyjna czasowników, **prymarnie semantyczna**. W rzadkich wypadkach może być kategorią składniową, syntaktycznie zależną. Służy wyrażaniu **modalności**, czyli ustosunkowania nadawcy do treści jego wypowiedzi. Nadawca może m. in. stwierdzać jakiś fakt, oceniać prawdziwość lub prawdopodobieństwo zdarzenia lub stanu rzeczy, wyrażać życzenie, domagać się odpowiedzi lub przekazywać swój stosunek uczuciowy.

✚ **Tryb rozkazujący**

Służy wyrażaniu rozkazów, poleceń, żądań, apeli, perswazji, próśb, rad itp. O tym, z jakim aktem mowy mamy do czynienia, może świadczyć ton wypowiedzi, jej skład leksykalny, a także sytuacja komunikacyjna, zwłaszcza hierarchia rozmówców i autorytet mówiącego. Najwłaściwszą formą tego trybu jest forma drugiej osoby.

W zdaniach niezaprzeczonych w trybie rozkazującym używa się zwykle czasowników dokonanych, a w zdaniach zaprzeczonych- zwykle czasowników niedokonanych (ma to związek ze znaczeniem t.r. i aspektu. Gdy chcemy, aby coś się stało, interesuje nas rezultat i dlatego używamy cz. dokonanego. Gdy chcemy, aby coś się nie stało, to interesuje nas zapobieżenie czynności, dlatego używamy cz. w aspekcie niedokonanym)

✚ **Tryb warunkowy**

T.w., zwany też przypuszczającym, służy głównie wyrażaniu przypuszczeń, że:

- ✓ Coś się może zdarzyć, jeśli zostaną spełnione warunki – **tryb warunkowy potencjalny** (wyrażany za pomocą form nieprzeszłych)
- ✓ Coś się mogło zdarzyć, gdyby zostały spełnione określone warunki- **tryb warunkowy nierzeczywisty** (może być wyrażany za pomocą form przeszłych)

Wykładnikiem formalnym tego trybu jest aglutynacyjny morfem -by-, który może się przemieszczać w zdaniu. Formy tego trybu bywają używane ponadto w funkcji uprzejmej prośby, złagodzonego polecenia lub propozycji, czasem z negacją. Używamy ich też, aby wyrazić chęć lub pragnienie czegoś.

✚ **Tryb orzekający**

Służy do wyrażania postawy, którą logicy nazywają **asercją**: stwierdzania faktów, za których prawdziwość nadawca bierze na siebie odpowiedzialność. Sformułowane w tym trybie (modusie) stwierdzenie może być osłabione albo zniesione przez wprowadzenie jawnych wykładników braku pewności, np. w postaci przysłówków: *może, chyba* itp.

Nie każde zdanie wypowiedziane w trybie oznajmującym i pozbawione sygnałów osłabiających jest stwierdzeniem (ten środek wykorzystuje propaganda i reklama do podawania w modusie obiektywnym ocen i apeli). Może być on wtórnie używany w funkcji trybu rozkazującego.

ASPEKT

Jest uważany zasadniczo za kategorię klasyfikującą czasowników, a nie ich kat. fleksyjną. Zwycięża pogląd, że czasowniki nie odmieniają się przez aspekt, lecz mają określony aspekt (tak jak rzeczowniki mają określony rodzaj). Jest to kategoria **prymarnie semantyczna**. Sekundarnie może jednak pełnić funkcję składniową i być kategorią uzależnianą. Polega na obligatoryjnym rozróżnieniu w czasie przeszłym i przyszłym (=nieprzeszłym) czynności dokonanych i niedokonanych. Dawniej rozróżniano jeszcze tzw. rodzaj czynności, np. czyn. jednokrotna: czyn. wielokrotna.

Ma swoje wykładniki w postaci morfemów gramatycznych: przyrostków i przedrostków. Częstki te mają charakter słowotwórczy (poza znaczeniem dokonanym- „czystym” aspektem- wnoszą do znaczenia całej konstrukcji pewne dodatkowe elementy treści).

Jeśli aspekt jest kat. gram., musi istnieć opozycja form o charakterze czysto gramatycznym, bez różnic leksykalnych. Poszukuje się więc odpowiedniej pary dla czasownika wyjściowego w zbiorze form przedrostkowych; dość niezawodnym testem jest (nie)możność zbudowania wtórnej formy niedokonanej od takiego czasownika, np. *dopisać- dopisywać*, brak *napisywać* od *napisać*.

Stosunek znaczeniowy sufiksальной pary aspektowej może być dwojaki:

- ❖ Czasownik niedokonany może oznaczać wielokrotne powtórzenie czynności wskazanej czasownikiem dokonanym – jest to **iteratywne użycie** członu niedokonanego
- ❖ Czasownik dokonany może oznaczać zakończenie czynności wskazanej czasownikiem niedokonanym- jest to **terminatywne użycie** członu niedokonanego.

STRONA

Współcześnie opozycji strony- ograniczanej często do dwóch członów: czynna i bierna- nie uważa się za kategorię fleksyjną, lecz kat. gramatyczną o charakterze syntaktycznym. Tzw. strona zwrotna bywa zaś interpretowana różnie, zależnie od funkcji, jaką pełni przy danym czasowniku słowo *się*. Syntaktyczna kategoria strony służy sygnalizowaniu różnic **diatezy**, czyli różnic w uhierarchizowaniu argumentów predykatu wyrażanych za pomocą środków gramatycznych (pewnym elementom nadajemy większą rangę, inne mają charakter towarzyszący).

Mówi się tu, że tzw. **strona czynna** ma diatezę nienacechowaną, odpowiadającą naturalnej hierarchii **argumentów** (=zbiorcza nazwa dla wszystkich tego typu składników jak ‘wykonawca’, ‘nosiciel stanu’, ‘obiekt’, ‘miejsce’ itp.) **predykatu** (=symetryczny termin dla czasownika). Zdanie ma taką postać, gdy pozycję podmiotu zajmuje składnik (argument) hierarchicznie najwyższy, czyli na ogół wykonawca czynności albo nosiciel stanu.

Natomiast tzw. **strona bierna** ma diatezę nacechowaną: podmiot zdania wskazuje na obiekt czynności, a jej sprawca wskazany jest dopełnieniem. Ma ona budowę analityczną, a do jej utworzenia konieczny jest przymiotnikowy imiesłów bierny na -n(y), -on(y), -t(y) oraz forma osobowa pomocniczego czasownika być/bywać lub zostać/zostawać.

Tylko czasowniki dopuszczające obok siebie co najmniej 2 pozycje- dla podmiotu i dopełnienia- mogą podlegać operacji zamiany strony czynnej na bierną, są to tzw. **czasowniki przechodnie**. Gramatyczna strona nie ma wartości semantycznej.

CZAS

Jest to kat. fleksyjna czasowników, **prymarnie semantyczna**. W rzadkich wypadkach czas może być kat. składniową, syntaktycznie zależną. Semantyczną funkcją czasu jest **temporalizacja** zdarzenia wskazywanego przez czasownik, czyli jego osadzenie w czasie. Zdarzenie, o którym mówimy, może być odniesione do pewnego momentu w rzeczywistości pozajęzykowej (**temporalizacja bezwzględna**- może polegać na odniesieniu zdarzenia do momentu, w którym mówimy, albo do innego momentu wskazanego w jakiś sposób)) albo do innego zdarzenia, o którym mowa (**temporalizacja względna**).

Za prymarne uważa się użycie bezwzględne czasów gramatycznych. Temporalizacja względna zdarzenia jest możliwa tylko przez odniesienie go do zdarzenia już scharakteryzowanego temporalnie. Dlatego ostatecznej instancji charakterystyka temporalna tekstu oparta jest na czasie bezwzględnym. Temporalizację bezwzględną wyraża czas teraźniejszy.

Niektóre zdarzenia nie są związane z żadnym momentem ani okresem, stąd rozróżniamy:

- Czas **aktualny**- gdy zdarzenie odbywa się w określonym momencie lub odcinku czasu
- Czas **nieaktualny**- gdy akcja nie jest związana z żadnym określonym momentem ani odcinkiem w czasie, np.:

- Znaczenie habitualne (akcja powtarzająca się)- *Ewa od roku śpiewa w chórze.*
- Znaczenie uniwersalne (akcja pozaczasowa)- *Kanarek ładnie śpiewa.*

Czas teraźniejszy służy zasadniczo temporalizacji bezwzględnej- wskazuje zdarzenia odbywające się w chwili mówienia. Także czas przeszły i przyszły mogą służyć charakterystyce bezwzględnej- wymaga to użycia wyrażen lokalizujących zdarzenie w czasie, takich jak *w średniowieczu* lub *za sto lat*.

Poza tym **czas przeszły i przyszły** określają zdarzenie jako, odpowiednio, wcześniejsze i późniejsze od innego zdarzenia, a więc temporalizują je względem niego.

Temporalizacji względnej służy też na ogół **czas zaprzeczony**- jego podstawową funkcją jest wskazywanie zdarzeń uprzednich względem innych zdarzeń, wskazanych czasem przeszłym.

Sekundarne funkcje czasów gramatycznych

- 1) Czas teraźniejszy wskazuje:
 - a. Zdarzenia powtarzające się
 - b. Zdarzenia i stany pozaczasowe: Człowiek jest omylny.
 - c. Zdarzenia oczekiwane w bliskiej przyszłości
 - d. Zdarzenia minione, uobecnione w chwili mówienia
- 2) Czas przyszły prosty wskazuje:
 - a. Zdarzenia powtarzające się
 - b. Zdarzenia pozaczasowe
 - c. Zdarzenia minione, uobecnione w chwili mówienia
- 3) Czas przyszły prosty i cz.p. złożony bywają używane w funkcji trybu rozkazującego
- 4) Czas przeszły może odnosić się do zdarzeń późniejszych lub równoczesnych niż chwila, w której lub o której mówi nadawca, np.: *Obyś się nie mylił!, Chciała, żeby wrócił.*
- 5) Czas zaprzeczony może być używany w zdaniach warunkowych jako sygnał niespełnienia warunku, a także w celu wskazania zdarzeń dawno minionych

OSOBA

Jest to kategoria fleksyjna czasowników, prymarnie składniowa i uzależniana, gdyż jej wartość jest narzucana czasownikowi przez podmiot zdania.

Osoba jest kategorią klasyfikującą zaimków rzeczownych.

Osoba czasownika nie zawsze jest determinowana przez podmiot tego samego zdania, w którym występuje czasownik

W pewnym zakresie kategoria osoby czasowników pełni funkcję semantyczną, czy raczej semantyczno-pragmatyczną. Funkcję tę pełnią formy 1 i 2 osoby obu liczb, gdy nie towarzyszy im podmiot zaimkowy:

- o1 lp – wskazuje nadawcę wypowiedzi
- o2 lp – wskazuje odbiorcę wypowiedzi
- o1 lm – wskazuje jednoosobowego nadawcę i inne osoby, rzadziej nadawcę zbiorowego
- o2 lm – wskazuje jednoosobowego odbiorcę i inne osoby albo odbiorcę zbiorowego

Nieosobowe formy czasownika:

- ✚ **Bezokolicznik**- zwykle jest zależny składniowo od formy innego czasownika lub predykatywu, np.: *Chcę pić.* Może też pełnić funkcję członu głównego wypowiedzenia, np.: *Włączyć radio?* W tej funkcji b. pełni czasem funkcję trybu rozkazującego.
- ✚ **Bezosobnik**- nigdy nie łączy się z podmiotem-mianownikiem i przez to bywa mylnie interpretowany jako forma czasownika niewłaściwego (cz. Niewłaściwe nie mają bezosobnika). Wskazuje on, że sprawca czynności jest osobowy, tyle że nieokreślony, np.: *Wybito szybę.*
- ✚ **Imiesłowy przysłówkowe**- są zależne składniowo od czasownika w zdaniu głównym, obie czynności bowiem- i ta wyrażana imiesłowem, i ta wyrażana czasownikiem w zdaniu głównym- muszą mieć wspólnego agensa i zwykle też wspólny podmiot gramatyczny, wyrażany mianownikiem. Zdarzenie wskazane imiesłowem uprzednim powinno być wcześniejsze od zdarzenia wskazanego czasownikiem głównym, a zdarzenie wskazane imiesłowem współczesnym

powinno być zasadniczo równoczesne ze zdarzeniem wskazanym czasownikiem głównym

- ✚ **Gerundium**- forma ta zachowuje się składniowo jak rzeczownik, a po czasowniku dziedziczy rekcję, np.: ufać komuś-ufanie komuś. Nierączy się jednak z podmiotem-mianownikiem, a na sprawcę czynności wskazuje przy nich dopełniacz albo biernik poprzedzony przyimkiem *przez*.

Małgorzata Sychała